

שנת השמיטה הראשונה של ישובי פא"י בארץ ישראל*

שנת תרצ"ח הייתה למעשה שנת השמיטה הראשונה בה ישבו על הקרקע בארץ ישראל חקלאים אגודאים ואנשי פא"י. נקודות ההתיישבות היו 'קיבוץ נוער אגודתי' בכפר סבא, 'קיבוץ חפץ חיים' שהיה ממוקם אז ליד רחובות, והמושבה 'מחנה ישראל' שליד עפולה. אמנם מחנה ישראל עלה לראשונה על הקרקע בתרפ"ה, אבל שנה לאחר מכן כבר ננטש.²

אריה אברהמסון מברטיסלבה (פרשבורג) שבסלובקיה היה מקורב לפא"י ולאגו"י. בהקדמה לפזמון 'שירת השמיטה', שחובר למילים מספר ויקרא (כה, ב-ד): 'כי אתם באים אל הארץ אשר אני נותן לכם ושבתה הארץ שבת לד'. שש שנים תזרע שדך ושש שנים תזמור כרמיך ואספת את תבואתה', הוא כתב: 'מוקדש לעומד לנס במחשבה, דיבור, בכתב ובפועל, החכם המהולל מוה"ר יצחק לבית ברייער, יכונה ד"ר ברייער נ"י, מנהיג הפועלים החרדים בארה"ק תובב"א'. והוסיף אחר כך המחבר: 'בבקשה לפרסם את השיר הזה, למען עורר לבות אחינו בני ישראל לשמירת קדושת השמיטה'.³

חברי פא"י שהתארגנו בקיבוצים רצו לשמור את המצוות הקשורות לארץ כלשונן. הם ביקשו, כדברי משה שנפלד חבר הקיבוץ בכפר סבא, 'להגשים את התורה בשלמותה, לבנות מדינות זעירות כביכול שהתורה תהיה להן לחוקה יחידה ומוחלטת... איים בודדים שישמשו דוגמא מאלפת ומופת חותך לנצחיות התורה'.

* פרק מתוך ספר בהכנה על תנועת פועלי אגודת ישראל, מהקמתה בשנת תרפ"ב (1922) ולאורך שמונים שנה.

1 [שתי הקבוצות הראשונות התאחדו וייסדו את קיבוץ 'חפץ חיים' שעל יד גדרה. 'מחנה ישראל' נבנתה על קרקעות שקנתה אגודת ישראל בעמק יזרעאל מכספי תורמים בפולין, ובשנת תש"ח הוקם בשטח הנוש קיבוץ דברת (וראה בהערה הבאה). הערת העורך י"ק.]

2 'מחנה ישראל' היה ישוב אגודאי שרוב מתיישביו היו חברי פא"י או מקורבים אליה, שעלה על הקרקע שלוש פעמים בין שתי מלחמות העולם, וכשל בכל עליותיו. אגו"י לא היתה מוכנה לשתף פעולה אז עם הגורמים המיישבים בסוכנות היהודית, ולא עם הקרנות הציוניות (קק"ל וקרן היסוד). ראה, חיים שלם ושלמה נקדימון, **החלום ושבריו - עליותיו ונפילותיו של מחנה ישראל** (בהכנה).

3 א' אברהמסון, 'שירת השמיטה', ללא תאריך [שלהי תרצ"ז, לקראת שנת השמיטה], ארכיון פועלי אגודת ישראל (להלן: אפא"י) 54/11. השיר עצמו נשמט מהארכיון.

התחום המרכזי בעניין זה היה מדרך הטבע ההתנהלות החקלאית בשנת השמיטה, במהלכה רוב העבודות החקלאיות אסרו. ראשי פא"י קיוו שהמחנה החרדי כולו יגייס אמצעים כספיים שיאפשרו לחקלאים האגודאיים להשבית את עבודתם בשדות. מסתבר שהדבר לא היה פשוט⁴.

כאשר התקרבה שנת השמיטה כתב יהודה יעקב, מחברי 'מחנה ישראל', למרכז פא"י, והתלונן כי המצב במקום הולך וכבד בעקבות הבצורת שאירעה באותה שנה, ועקב הגרעון שנשאר לקבוצה כפועל יוצא מהבצורת הזו. יעקב חשש מהקושי לקיום כלכלי של הנקודה בשנת השמיטה 'הממשמשת ובאה'. כוונתו הייתה לעורר את צירי הכנסייה הגדולה של אגו"י, שעמדה להתקיים במרינבאד תוך כחודש לדון בהתיישבות ב'מחנה ישראל' על כלל בעיותיה, ובעיקר נוכח שנת השמיטה הקרבה⁵. אמנם למעשה הכנסייה הגדולה הקדישה מעט מאוד זמן לעניין השמיטה. בנאום שנשא הרב יוסף צבי דושינסקי, רב העדה החרדית ו'ועד העיר האשכנזי' בירושלים, ורבה של אגו"י בא"י, הוא העלה על נס את אנשי פא"י ש'הקדישו נפשם וכוחם להיות משובתי שביעית בשנה הבאה תרצ"ח שנת השמיטה, וצריכים לראות תמיכה ועזר עבורם⁶, אך לא היו לכך תוצאות משמעותיות.

לקראת השמיטה פרסם העיתון 'דבר' של פועלי ארץ ישראל כי 'קבוצת מחנה ישראל, הדואגת לשלום שדותיה, מסרה הרשאה למכירה [של השדות לצורך השמיטה] ע"י הרב בעפולה, המופיע כשליח הרבנות הראשית מירושלים⁷'. אמנם כבר לפני תחילת שנת השמיטה החליטו חברי מחנה ישראל לפנות לחזון איש, כדי שהוא ישא להם עצה וחווה דעת כיצד לנהוג ביחס לעיבוד הקרקעות בשנת השמיטה. אחד האנשים הראשונים שפנה לחזון איש היה הרב והמחנך הדגול ד"ר משה אויערבך, שהגיע לארץ להשתקעות של קבע בשנת תרצ"ה, וקבע את מקום מגוריו בפתח תקוה. עם עלותו ארצה השתתף הרב אויערבך בכמה משיבות ועד סניף פא"י בפתח תקוה, שנוסד שנתיים לפני כן. בישיבה הראשונה השיב הרב לברכות הפותח שאיחל לו כי יתרום לתנועת פא"י רבות, כי הוא יכול לסייע בתחום החינוכי והרוחני, כי חוסר הפנאי ועבודתו אינם מרשים לו להיכנס בעובי הקורה של שטחי עבודה אחרים. בישיבה הבאה כבר הציע לכוון ועד נשים חרדיות לענייני

4 מ' שנפלד, 'לקראת שנת השמיטה', **קול ישראל**, כ"ח אדר תרצ"ז (11.3.1937); שמואל שיין, 'לקראת שנת השמיטה', שם, ו' ניסן תרצ"ז (19.3.1937).

5 יהודה יעקב למרכז פא"י, י"א ו-י"ז מנ"א תרצ"ז (19.25.7.1937), ארכיון קבוץ חפץ חיים (להלן: אקח"ח), ת"נ.

6 שמואל אהרון פרדס, "הפתיחה", **הפרדס** (שנה יא, חוב' ו), אלול תרצ"ז (9.1937), עמ' 12.

7 מערכת, 'בכפר: מחנה ישראל לקראת שנת השמיטה', **דבר**, י' מנ"א תרצ"ז (18.7.1937).

טהרת המשפחה. ברם במשך הזמן נקשרו אל הרב אויערבך חברי ההתיישבות בגדרה ובכפר סבא והפנו אליו את שאלותיהם, בעיקר בשנים בהם החזון איש, שעלה ארצה בקיץ תרצ"ג, עוד לא היה מוכר ופעיל בארץ. בערב שנת השמיטה תרצ"ח החזון איש כבר היה מוכר יותר, והרב אויערבך פנה אליו בשם הקיבוצים גדרה, כפר סבא ומחנה ישראל, ושאלו: 'מה יאכלו'. ענה לו החזון איש: 'הרי זו שאלת התורה, וכי תאמרו מה נוכל בשנה השביעית'. השיב לו הרב אויערבך: 'לא אני שואל מה יאכלו... כוונתו הייתה כי הוא לא שואל ביחס לעצמו, וכי אין לו שום הרהור על דברי התורה, אבל הוא שואל כלפי חברי הקיבוצים, שלהם אין די במילות עידוד אלא הם זקוקים לסיוע במעשה. חי"ך החזון איש ואמר: 'אומנם כן, זה מותר לשאול!'⁸. הוא יעץ לנסוע לכנסייה הגדולה ולפרסם שם את מצבם של שומרי השביעית, וכך יצאה משלחת פא"י לכנסייה הגדולה.

מי שעוד היה פעיל בנושא השמיטה בכלל ובעניין מחנה ישראל בפרט באותם הימים, עוד בהיותו בגרמניה זמן קצר לפני עלותו ארצה, היה הרב קלמן כהנא. הרב כהנא סיפר בראיון עמו שנערך בשנת תש"ם:

שנת תרצ"ח הייתה שנת שמיטה. לראשונה התמודדו המתיישבים במחנה ישראל עם משמעות השבת העבודה החקלאית למשך שנה שלמה. בנוסף, הם חששו מהשתלטות ערביי הסביבה על הקרקעות בהיעדר עיבוד וחרישה מצידם. תחילה ביקשו המתיישבים למכור את הקרקע לרבנות הראשית שימכרו את הקרקע לגוי, וכך יוכלו להמשיך לעבד אותה על פי פסיקתו של הרב קוק, אך אגו"י לחצה עליהם שלא למכור, כיוון שהתנגדה להיתר של הרב קוק. במצוקתם פנו לרב קלמן כהנא. 'בחודש שבט תרצ"ח קיבלתי מכתב אזעקה ממחנה ישראל (היה זה עוד לפני עליית ארצה) ובו תיאור המצב, ובקשה להבהירו לגדולי הדור שבחו"ל. פניתי מיד לרבן של כל בני הגולה הגאון רבי חיים עוזר גרודז'נסקי זצ"ל. ואכן, יהודה יעקב ממחנה ישראל הוא זה שכתב לרב כהנא את מכתב הזעקה, עם הבקשה להבהיר זאת לגדולי הרבנים בחו"ל'.⁹

במכתב כתב הרב קלמן בין היתר:

רצוף בזה העתק מכתב אשר קיבלתי לפני כמה שעות מחבר אחד אשר במחנה ישראל, ואשר גם היה מנהל החברה שם עד היום שבאו למחנה

8 פרוטוקולי ישיבות ועד סניף פ"ת בהשתתפות הרב אויערבך, י' אדר א' וח"י אדר א' תרצ"ה (13), 21.2.1935), ספר הפרוטוקולים של סניף פא"י בפ"ת, אפא"י; הרב משה אויערבך, **מהלברשטט עד פתח-תקוה: זכרונות הרב משה אויערבך זצ"ל** (בעריכת הרב נ"ר אויערבך), ירושלים תשמ"ז, עמ' 142-140.

9 הרב כהנא, **האיש וחזונו**, תל אביב תשכ"ד, עמ' סא; הנ"ל, 'משיירי שולחנו של גאון', **המעין** גל' ג (תמוז תשי"ד), עמ' 29-30.

ישראל חברים מהקיבוצים בגדרה ובכפר סבא לשם הכנת והכשרת הקרקע להתיישבות... והנה ידוע לי כי כ"ג [=כבוד גאונן] פנה לפני כחצי שנה לנשיא האגודה מהור"ר יעקב רוזנהיים נ"י בדבר השמיטה שבמחנה ישראל, ואז דנו על נחיצות של 500 פונט אנגליים, ואמרו כי אם ימסרו הכסף לידי החברים דהתם יוכלו לשבות בשנה זו כהלכתא. והנה, מלבד שהכסף הזה לא ניתן להם, יראה הדר"ג בהעתק המולט בזה כי יש עוד קשיים רבים וגם גדולים...

וכה הייתה תשובתו הרב גרודז'נסקי לרב כהנא:

יקרת מכתבו מיום י"ז שבט הגיעני ביחד עם המכתב הרצוף ממחנה ישראל. על דבר בקשתם ושאלתם להתיר להם חרישה באר"י, כידוע שהרבנים... הסכימו לשבות בשנה זו כהלכתא, רק לבקש עזרה מן החוץ, ובאתי בחליפות מכתבים אודות זה עם ידידי הגאון בעל המחבר ספר חזון איש שליט"א המתגורר בבני ברק, והוסכם אז לעורר בכל תפוצות הגולה לתומכם, והרב הגאון ר' אליעזר סילווער שי' אב"ד דקהילת סיסניאטי הבטיח להתעסק בזה. לע"ע שלח רק מאתיים דולר על שם ר' יעקב הלפרין נ"י בתל אביב, וגם מצידי המציאו בתל אביב איזה סכום בעד שומרי שביעית ע"י הגאון בעל החזון איש שי'. עתה כאשר שלח אלי העתק המכתב של החבר יודא ליב יעקבי [קרימסקי, ממחנה ישראל] אודות זה להחזון איש אבוא אתו בחליפת מכתבים אודות זה, ובהיותו שם סמוך ונראה ויודע את המצב אשמע מה בדעתו, ואז אראה מה לעשות בגין זה¹⁰.

אחת חשיבות המכתב והתשובה תיאר הרב כהנא בראיון עמו:

כשהייתי בכנסייה הגדולה, נסעתי אז ברכבת יחד עם אחד החברים שלנו... יעקבי קרימסקי, אחד החברים במחנה ישראל... הוא תינה בפני על בעיות מחנה ישראל בקשר לשמיטה. אז כתבתי מכתב לרבי חיים עוזר גרודז'נסקי זצ"ל, וקיבלתי ממנו תשובה, שהדפסתי אחרי כן בספר 'האיש וחזונו'. למה הדפסתי אותה שם? יש לי שלושה מכתבים מרבי חיים גרודז'נסקי. אחד בקשר של העברת (טראנספר) כספים מגרמניה לארץ ישראל באמצעות קק"ל, שהיתה אז פסולה [בעיני אגו"י], והייתה שאלה הלכתית האם מותר להעביר; אחד בקשר לשמיטה; ואחד... בקשר להתיישבות על אדמת קק"ל. בכל שלושת מכתבים אלה קיבלתי תשובה אחת: בארץ ישראל בבני ברק

10 ש' שטיפל, ראיון עם הרב כהנא, חלק א', כ"ד חשוון תש"ם (14.10.1979), אקח"ח, תא; הרב כהנא לרח"ע, י"ז שבט תרח"ץ (19.1.1938), בתוך: כהנא, **האיש וחזונו**, סא-סב; הרח"ע לרב כהנא, כ"ב שבט תרח"ץ (24.1.1938), בתוך: נ' מרקוס וא' וסרטיל, **לעבדה ולשמרה: סיפורו של קיבוץ חפץ חיים**, חפץ חיים תשנ"ב, עמ' 164-165.

ישנו החזון איש, תלכו אליו ותשאלו דעתו, ומה שמורה לעשות - תעשו. החזון איש לא היה מוכר עדיין כל כך, קרימסקי הכיר אותו. הוא ידע מי זה החזון איש. הוא היפנה אותי אז לחזון איש, ולכן כשזכיתי לעלות ארצה, ראשית דרכי הייתה לחזון איש. אבל לא רק מהבחינה שלי, אלא בתוך הקיבוצים בגדרה ובכפר סבא היה כבר מקובל פסק דינו של החזון איש, ובעיקר בקשר לשמיטה.

בחול המועד פסח תרח"ץ, מספר חודשים לאחר המכתב על השמיטה, ולאחר שראה ששום דבר לא התקדם מאז סיום הכנסייה הגדולה, פנה הרב כהנא שוב לרב גרודז'ינסקי על מנת שיעזור למתיישבים לפתור את בעיית ההתיישבות בקרקעות קק"ל. הרב כהנא הרשה לעצמו לפנות בעניין זה לגאון הדור בתור חבר הנהלת 'הנוער האגודתי' בגרמניה, שהיה הארגון החלוצי של ה'עזרא' ו'צעירי אגודת ישראל'. והנה תשובתו:

יקרת מכתב מא' דחווה"מ הגיעני אתמול. על דבר שאלתו, הנה השבת את הסכמותי ל'פועלי אגודת ישראל' באר"י, למסור את כל הספקות שלהם לחוות דעתו של הגאון בעל חזון איש שליט"א, ונכללת בזה גם השאלה אשר העריך לפני מעכ"ת. ואם יש למעכ"ת עוד טעמים ונימוקים יכול לכתוב בזה לחזון איש שליט"א¹¹.

מכתב זה מסמן את תחילת קשריו של הרב כהנא עם החזון איש, קשרים שהשפיעו רבות על דרכו ופעילותו בהמשך.

בינתיים כתב החזון איש מכתב לאנשי מחנה ישראל, בו הודיעם:

הגיעני תשובת הגאון ר' חיים עוזר שליט"א, אשר הוא מקווה להמציא לכם את סך 500 לא"י למען תת לכם האפשרות לשמור שביעית כהלכתה, וכבר לקח דברים אודות זה עם הר"י רוזנהיים. ועליכם לכוון ועד מפקח אשר יהיה לכם אמון בו... וימסר על ידו הכסף למסור לעבודת הבנין במחנכם בשנת השמיטה, או באופן אחר, כפי אשר תמצאו לנכון לפניכם. והקימו את הועד והודיעו את הכתובת שלו למרן הגר"ע שליט"א. ומה טוב שתפרשו את תוכנית שימוש הכסף במכתבכם, גם תבטיחו במכתבכם שתגנו על אדמתכם שלא ינחלוה זרים בשביעית¹².

11 ש' שטיפל, ראיון עם הרב כהנא, חלק א, שם; הרב כהנא לרח"ע, י'ז ניסן תרח"ץ (18.4.1938), בתוך: הרב כהנא, **האיש וחזונו**, עמ' סג; הרח"ע לרב כהנא, כ"ג ניסן תרח"ץ (24.4.1838), שם.

12 החזון איש למתיישבי מחנה ישראל, מנ"א תרצ"ז (11.7.1937), בתוך: ידיעון המכון לחקר החקלאות על-פי התורה, 'מכתבים ממרן החזון איש זצ"ל', **הלכות שדה**, 52 (חשון תשמ"ח), עמ' 11-7.

במקביל שלחו אנשי מחנה ישראל את גזבר הקיבוץ, חיים שנור, לחזון איש. עשרות שנים לאחר אותה נסיעה העלה שנור את סיפורו המלא על שליחותו מטעם הקיבוץ לשמוע את חוות דעתם של כמה מגדולי ישראל:

שנת תר"ץ הייתה שנת השמיטה הראשונה שהיה עלינו לשומרה, ואיך שומרים אותה בשעה שרוב תקציבו השנתי של הקיבוץ היה מבוסס על הגורן שמוכרים אותו לשתי טחנות שבעפולה... ועתה... אם לא נעבד את אדמותינו מאין יהיה הגורן לשלם את החובות. ומאידך, אם אנחנו האגודאים לא נשמור את שנת השמיטה, מה יהיה ההבדל בינינו לבין יתר הקיבוצים... היה ויכוח חריף בין החברים בקיבוץ. היו שאמרו שתפקידנו להיות עקביים ולשבות בשמיטה ולא אלמן ישראל. ולעומת זאת דגלו רוב חברי הקיבוץ לשאול ולבקש היתר אצל גדולי התורה... וטעמם עמם, שאם לא נעבוד את האדמה והקיבוץ לא יוכל להחזיק מעמד יהיה ח"ו חילול השם, כיוון שיאמרו שיהודים חרדים אינם מסוגלים לעבד את אדמת ארצם. אחרי ויכוחים רבים הוחלט שנשלח נציג אחד מחברינו לירושלים לד"ר יצחק ברויאר להתייעץ עמו... אני הייתי גזבר הקיבוץ, והוועד הטיל עלי שליחות זו.

הגעתי לירושלים בשעות הבוקר ופניתי לדירתו של ד"ר ברויאר... דיווחתי לו אודות הבעיה הקשורה עם שנת השמיטה במחנה ישראל. ד"ר ברויאר הקשיב וגם שאל כמה שאלות על מצב הקיבוץ. חשב כמה רגעים ואמר לי: 'עלינו להתייעץ עם גדולי התורה, והיות שאתה עכשיו בירושלים תיכנס לאחד מרבני ירושלים - ונקב בשמו של הגדול בתורה מגדולי הפוסקים - גלול בפניו את הבעיה ושמע דעתו בנדון, ואח"כ סע לבני ברק אל החזון איש שמע את דעתו ועל פיו תנהגו'.

מדבריו של ד"ר ברויאר נתרשמתי שאינו רוצה לעקוף את גדולי רבני ירושלים, לכן שלח אותי לפחות לאחד מהם, ונפרדתי ממנו בלבביות. פניתי לאותו גדול... [שמו לא נזכר]. בהיכנסי אליו הורה לי לשבת, האזין בקשב רב לשאלתי, והורה לי לנסוע לשלום לביתי ולהעלות בכתב את הבעיה על כל פרטיה, והוא ישתדל לענות לי. נפרדתי ממנו ופניתי לכיוון 'אגד' לנסוע לבני ברק כדי להיפגש עם בעל החזון איש...

ביושבי באוטובוס... חשבתי בלבי, אמת שאני שליח של הקיבוץ ועלי לעשות כל מה שאפשר כדי לפתור את בעיית השמיטה, אבל כשאני לעצמי, חסיד הוסיאטין אני, ובעוד שעה קלה אגיע לתל אביב... איך יתכן שאהיה בתל אביב ולא אכנס לקבל שלום, ואולי יזדמן גם לשמוע את חוות דעתו של הרבי בנושא שהעסיק אותנו... ניגשתי [אל המשב"ק ר' ליפא שוואגר]

ואמרתי לו שבאתי לרבי... הסתכל [ר' ליפא] ואמר, בעוד זמן מה יצא הרבי לטיול, תוכל להצטרף אליו ולשוחח עמו... המשכנו [הרבי ואני] כברת דרך קלה. המשכנו לדבר על ענף הפלחה. הרבי שאל מה גודל השטח של הקיבוץ. אמרתי לו שמעבדים אלפיים ושלוש מאות דונמים, ודרך אגב עברתי לדבר על עניין השמיטה ושליחותי על ידי הקיבוץ אל ד"ר ברויאר, אשר שלחני אל אחד מרבני ירושלים ואל מרן החזון איש. העזתי לשאול את הרבי מה דעתו בעניין השמיטה... הרבי שכידוע גילה טפח וכיסה טפחים וכל כולו היה בהסתרה... פנה בשנית אלי, נעצר בהילוכו ואמר: 'אינני רב, אבל נמצא אצלי ספר מהרבי יוסף ענגל ושם הוא דן בעניין הזה'¹³. אכן תורה קדושה וטהרה במקום אחד. זכותו תגן עלינו אמר¹⁴.

שנור לא דיווח בכתבה הנ"ל על פגישתו עם החזון איש. בידינו מקורות נוספים על פגישה זאת, המבוססים על דיווח בביוולטין של תנועת פא"י ובעיתון 'דבר', וכן מתוך הספר על החזון איש. שנור הדגיש בפני הפוסק הגדול כי אי עיבוד הקרקע יהווה מכת מוות לקיבוץ, שממילא סבל כידוע מקשיים כלכליים ומחוסר תמיכה כלכלית מ'קרן היישוב'. בנוסף הדגיש כי יש חשש שהערבים בסביבה יתחילו לחרוש את האדמות שחברי מחנה ישראל לא מעבדים. החזון איש התלבט בתשובתו, ובינתיים הגיע לביתו נדבן יהודי עשיר שהתעניין בפגישה המיוחדת בין חבר 'מחנה ישראל' לרב. כששמע על פשר הפגישה הבטיח לכלכל את כל חברי הקיבוץ במשך כל שנת השמיטה. לאור זאת, לא נתן להם החזון איש היתר לעבד את אדמתם. חלפו שבועות וכספי הנדבן לא הגיעו, אבל הגיע סכום זעום של 25 לירות שאספו בחורים ואברכים בני תורה, שחזרו על פתחי הבתים בירושלים מתוך מטרה לאסוף די כסף שיספק את צרכי שומרי השביעית בארץ, בגדרה, בכפר סבא, במחנה ישראל, ועוד קבוצת איכרים ופרדסנים בודדים. הסכום שנאסף חולק בין כל 'נצרכי השמיטה', וכאמור היה זעום, הוא נועד לשם 'שמירת המקום [מחנה ישראל] והכנתו לשנה השמינית (לאחר שנת השמיטה)', אבל היה רחוק מאוד מלהספיק למטרות אלו. הרב צבי יברוב, שכתב על תולדות חייו של החזון איש, הוסיף כי הפוסק הגדול אמר לשנור כהאי לישנא: 'מצות השמיטה לא קוימה כאלפיים שנה, עתה חובה עלינו להשמיע את קולה בארץ ומחוצה לה. אינה דומה השמעת קול השמיטה על-ידי ישוב שלם, להשמעתה על-ידי בודדים... אם במחנה ישראל יעבדו את הקרקעות, מי ישמיע את קול השמיטה? חובה עליכם לשמור שמיטה כהלכתה'. לדבריו, רטט עבר בגופו של שנור כששמע

13 [כוונת האדמו"ר הייתה כנראה לספר 'אוצרות יוסף' על שביעית מאת רבי יוסף ענגל, בו הוא מצדד בהיתר המכירה. י"ק.]

14 ח' שנור, 'האור הגנוז: בואו של אדמו"ר הרה"ק רבי ישראל מהוסיאטין לא"י', תפארת ישראל, כסלו תשמ"ב, עמ' 36-37.

את דברי הפוסק, והוא תהה בלבבו מה יגיד לחברי הקיבוץ. אז נכנס לחדר ר' יעקב הלפרין ופנה אל שנוור במסר לחבריו בקיבוץ לנצל את השמיטה וללמוד תורה, וכי אגוי תערוך מגבית עולמית לקרן השמיטה וממנה יוקצו כספים כל חודש לטובת חברי מחנה ישראל. שנוור הביט בחזון איש שפניו צהלו משמחה בשומעו את דברי הלפרין, והוסיף 'אני מקוה שאכן כך יהיה'¹⁵.

מסתבר כי שנוור סיפר על הפגישה עם החזון איש לבני משפחתו. הם מספרים כי אחר הפגישה עם רבו האדמו"ר מהוסיאטין נסע שנוור לבני ברק, ונכנס אל החזון איש וסיפר לו את ההתלבטויות של חברי הקיבוץ. החזון איש פסק לו כי עליהם לשמור את השמיטה ללא הסתמכות על 'היתר מכירה', וכששאל שנוור מנין יתפרנסו בשמיטה, אמר לו החזון איש שיעשו "פושקאלאך" (=קופסאות צדקה) אותם יחלקו בקרב יהודים טובים שישלשלו בהם צדקה, וכך יתפרנסו בשנת השמיטה. כשחזר שנוור אל ביתו במחנה ישראל, הודיעה לו אשתו שאין היא מוכנה לחיות ולהתפרנס מפושקאלאך ומצדקה, ולכן עזבו כעבור זמן מה את הקיבוץ¹⁶.

למעשה 'קרן השמיטה' לא התרוממה באותה שנה, ואנשי 'מחנה ישראל' נותרו רעבים וממורמרים. אומנם ר' יעקב הלפרין פרסם מאמר בשבועון האגודאי 'קול ישראל' ובו קרא ליהדות החרדית להיחלץ חושים למען מצות השמיטה. זאת ועוד, בעצת החזון איש עלה לירושלים עם משה שינפלד מהקיבוץ האגודאי בכפר סבא, וזומנה אסיפת רבנים בביתו של הרב יוסף צבי דושינסקי. באותו מעמד הוקם 'ועד להחזקת שומרי שביעית', והוכרז על מגבית 'האלף לך ירושלים', ולפיה היו אמורים לגייס אלף ל"ש מיהודי ירושלים לטובת הקיבוצים שומרי השמיטה¹⁷. למעשה הקיבוץ בכפר סבא ששכן קרוב למרכז קיבל תמיכה וסיוע מסוימים בהקמת ענפי יצור לא חקלאיים כמו מאפיה ונגריה, אבל קיבוץ מחנה ישראל המרוחק קיבל פרוטות.

בחודש אדר ראשון תרצ"ח (2.1938) עלו בפעם השלישית למחנה ישראל חברים מהקיבוצים בגדרה ובכפר-סבא. העיתון 'דבר' דיווח כי דם חדש הוזרם למחנה ישראל בדמות עשרה חברים יוצאי גרמניה. לדברי העיתון הכספים שקיבלו העשרה

15 'שאלת השמיטה וקיבוצי פא"י', ביוליטין פא"י, ט"ו אדר תרצ"ז (26.2.1937), אפא"י, 14/59; אהרון שושני, 'שביעית בירושלים', דבר, ט"ז טבת תרצ"ח (20.1.1938); צ' ירוב, **מעשה איש: תולדות חייו והנהגותיו של מרן החסיד רבינו ישעיהו קרליץ זצוק"ל, בעל החזון איש**, בני-ברק תשנ"ט, ד, עמ' קלד-קלה.

16 ראיון עם רבקה שפירא, בתו של שנוור שנולדה במחנה ישראל, ועם בנה מתניה, כ"א שבט תשע"ו (31.1.2016).

17 'הלפרין, 'קרן השמיטה', **קול ישראל**, י"ד ניסן תרצ"ז (26.3.1937); ירוב, **מעשה איש**, א, עמ' קיד-קטו.

מהקצבה מהמחלקה להתיישבות של יהודי גרמניה היו מיועדים לעבודות בניין במקום, שהרי בשדה אי אפשר היה לעבוד בגלל שנת השמיטה¹⁸.

לאחר זמן פנה הרב כהנא לרב גרודז'ינסקי והפנה את תשומת לבו כי הסכום המובטח לסיוע למחנה ישראל של 500 לא"י לא הגיע עדיין לייעודו. בתשובתו לרב כהנא כתב הרב גרודז'ינסקי כי לאחר שהתכתב עם החזון איש 'הוסכם אז לעורר בכל תפוצות הגולה לתומכם, והרב סילבר מסינסינאטי הבטיח להתעסק בזה, אך לעת עתה שלח רק 200 דולר על שם ר' יעקב הלפרין¹⁹...

על פי ההבטחות שקיבלו היו צריכים המתיישבים החדשים ב'מחנה ישראל' לקבל סיוע מכספי קרן הרברט סמואל, אך הכספים לא הגיעו אליהם. מעבר לכך, ומעבר לקשיים הכלכליים שמולם נתקלו בהגיעם ל'מחנה ישראל', החלה בעיית אי עיבוד הקרקע להשפיע עליהם, בדיוק כפי שאירע לחבריהם שעזבו את מחנה ישראל כמה חודשים קודם, בתחילת שנת השמיטה. אומנם המתיישבים החדשים ידעו שהם עולים בשנת השמיטה, וידעו על הקושי הכלכלי שילווה אותם מהשבת האדמה במשך שנה, אבל הם הוגדרו כ'גיבורי כח' השומעים בקול דבר ה', ו'אפקעתא דמלכא' [הפקעת המלך - הקב"ה כביכול מפקיע את אדמתם בשביעית] הייתה בעיניהם החוק העומד מעל לכל מציאות וחישוב. אבל חייהם בשטח ובמעשה, ולא במישור התאורטי, גרמו להם להבין כי אי עיבוד הקרקע יוצר חשש כבד להשגת שטחם וגבולם על ידי ערביי הסביבה, מה עוד שהחוק המנדטורי קבע ששדות שאינם מעובדים במשך שנה שלמה ייחשבו להפקר, והיה חשש שהערבים ישתלטו עליהם ויסקנו את מתיישיבי מחנה ישראל. צריך לזכור שהימים היו ימי מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט, והסכנה שהייתה קיימת גם בשנים לפני המאורעות, של השתלטת הערבים על אדמות הקבוצה, הוכפלה כעת כפל כפליים. מלבד זאת, הם הבינו כי מניעת ניכוש הקוצים בשנת השבע תגרום כי גם בשנה השמינית לא יוכלו לזרוע. משעמדו חברי הקיבוץ מול המציאות ומכלול בעיותיה פנו בשנית לחזון איש, כדי שיתיר להם חרישה בשביעית. לאחר התלבטויות ומחשבה מעמיקה ניאות החזון איש, וכתב להם פסק הלכה המתיר להם לחרוש שלא על-מנת לזרוע אלא לשם עצם העיבוד, כדי להיות מכוסים ביחס לחוק הקרקעות וכדי למנוע פלישת ערבים, וכן כדי שבמוצאי השביעית יוכלו מיד לזרוע על אדמה חרושה ומנוקה מעשביה. וכך כתב:

אחרי שהמצב במניעת החרישה לעקור הקוצים יושלל האפשרות של הזריעה בשמינית... אז יוכרחו לעזוב את המושבה כולה ויבואו עליה זרים

18 נ' מרכוס, **לעבדה ולשמרה**, עמ' 72; מערכת, 'תוספת כוח למחנה ישראל', **דבר**, י"ב טבת תרצ"ח (16.12.1937).

19 ק' כהנא, 'משיירי שולחנו של גאון', **המעין** גל' ג (תמוז תשי"ד), עמ' 29-30.

ח"ו, ו[מכיוון] שהחרישה [המוצעת על-ידי] לא תועיל לזריעה כלום, שעד זמן הזריעה תוחזר השדה לאיתנה - [אני מתיר להם לחרוש כפוף לתנאים הבאים]: א. להוריד את יתדות המחרשה בקרקע שאינה עומדת לזריעה, וכן בסיבוב משורה לשורה לצאת חוץ ממקום השדה העומד לחרישה. ב. להחזיק את יתדות המחרשה מורם מעומק 29 ס"מ ואם א"א עכ"פ מורם משיעור הרגיל של חרישה לזריעה ככל האפשר. ג. כל החרישה לא תיעשה בכח אדם, רק בכח האוטומטי של המכונה.²⁰

בנימין בראון חוקר החזון איש כתב כי ההיתר הזה של החזון איש היה חד-פעמי, וזאת לא מנימוקים כלכליים, כי אם מנימוקים ביטחוניים. המתיישבים שקיבלו עליהם את פסקי החזון איש לא מצאו מקורות הכנסה חלופיים בשנת השמיטה, גם לא ב"בניין הארץ", כפי שהציע החזון איש. אפילו בהיתר הנדיר שהם קיבלו ממנו לעבוד בשנת השמיטה בשדות שגבלו בכפרים ערביים מסיבות ביטחוניות (לא חרישה לשם זריעה, אלא חריש או קילטור), לא היה כדי להועיל.²¹

אחד מניסיונות הסיוע של תנועת פא"י לקיבוץ מחנה ישראל כונתה בשם מגבית 'עזרה ובצרון'. המגבית הוקמה בתחילת 1937 כדי לגייס כספים לטובת המתיישבים, אך זו התנהלה ללא הצלחה יתירה, וסכום הכסף שנתרם היה רחוק אפילו מלספק את צרכי הביטחון של מחנה ישראל. לכן ביקש המרכז מרבנים חשובים לכתוב מכתב ובו עידוד למתיישבים ופניה לציבור לסייע בידם. פא"י פנתה לרבנים הרב משה אביגדור עמיאל רבה של תל-אביב והרב ברוך מרקוס רבה של חיפה, ואלה יצאו בקריאה חמה להיענות בחיוב ל'קול הקורא' שהוציא מרכז פא"י בדבר עזרה ומגבית לתושבי מחנה ישראל.²² ברם, במגבית של מרכז פא"י לא היה די, מה עוד שהמצב הכלכלי בארץ עקב המאורעות היה קשה ממילא.

פעילות נוספת בהקשר לשנת השמיטה נערכה בכמה סניפים של פא"י. בחודש אדר שני תרח"צ התקיימה פגישה שבה השתתפו באי-כח של: מרכז אגו"י, מרכז פא"י, חבר הקיבוצים והוועד המקומי של תל-אביב למען שובתי שביעית. כל הנציגים החליטו 'להקים 'ועד מרכזי לקרן השמיטה' כדי לרכז ולסדר את כל הנעשה והעומד להיעשות למען שובתי שבת הארץ'. בהחלטה שנתקבלה בישיבה הנ"ל נכתב: 'בהתאם להכרזות הכנסייה הגדולה על קרן השמיטה, נוסד על-ידי קרן הישוב ועד מרכזי לקרן השמיטה...

20 ראה, הרב שלמה כהן, פאר הדור: פרקים ממסכת חייו ויצירתו של רבי אברהם ישעיהו קרליץ בעל 'חזון איש', בני-ברק תשכ"ז, עמ' רמט-רנב.

21 ב' בראון, החזון איש: הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית, ירושלים תשע"א, עמ' 63-77, 230.

22 כרוז הרב מ"א עמיאל, י"א שבט תרח"צ (13.1.1938); כרוז הרב ב' מרקוס, כ"ו שבט תרח"צ (28.1.1938), אפא"י, ל"מ.

לגזברים נבחרו: ד"ר פ' שלזינגר, א' סירקיס ו' הלפרין, חברי אגו"י. בהתאם להחלטה הנ"ל אתם מתבקשים למנות בא-כח לוועד המרכזי הנ"ל. בפתח תקוה חתמו כתשעים חברי פא"י על המכתב למרכז פא"י בו הכריזו כי: 'אנחנו ח"מ קיבלנו עלינו לשמור שביעית כהלכתה בלי ליהנות מהיתרים, ושלא לעבוד שום עבודה שאיסור שביעית חל עליה'²³. בעיצומה של שנת השמיטה, ובתקופה שאנשי מחנה ישראל היו פשוט רעבים, התפרסמה כתבה בעיתון 'דבר':

בשנת תרצ"ח (1937-1938) הנקודה היחידה העוסקת בפלחה ושובתים בשנת השמיטה היא 'מחנה ישראל'. קיבוצים אחרים של ה'אגודה' שובתים אך להלכה, כי אינם פלחים כלל. תחילה חשבו גם ב'מחנה' למסור את הקרקע לידי הרבנות הראשית, כדרך ישובים חרדיים אחרים. כוח ההרשאה של מחנה ישראל שמור בתיקי הרבנות הראשית בירושלים. ברגע האחרון לחצו עליהם מגבוה, הבטיחו להם קרנות - והם שבתו השנה. אם כי קיבוץ זה הוא 'עם סגולה' ובכוחו ועל שמו נאספו כספים בחו"ל לטובת 'קרן השמיטה', נהנו אנשיו מ'קרן' זו רק בפרוטות²⁴.

ובסופה של שנת השמיטה כתבה הסתדרות פא"י לרב דושינסקי, שמאוד השתדל לסייע לאנשי פא"י ולשומרי השביעית, על מצב אנשי פא"י שומרי שביעית כהלכתה:

מאז שיחתנו לא נשתנה המצב, אלא הולך ורע מיום ליום. מצב איום וקורע לבבות ממש, ה' ירחם... ישנם כ-200 חברים שומרי שביעית, מחוץ לחברי הקיבוצים שלנו, אשר מצבם נורא ואיום, ובחודשים האחרונים נתווספו עליה כ-100, שלא הלכו לבציר הענבים השנה אחרי פסק דינו של החזון איש, וכן לא קיבלו בכל סניף של פא"י בכל הארץ שום עבודה האסורה בשביעית במשך כל הקיץ... במשך הזמן הזה חשבנו כי הוועד המרכזי לקרן השמיטה [לעיל, שגזבריו היו חברי אגו"י] יבוא לעזרת חברינו, ולשוא! מאז הישיבה של ועד קרן השמיטה שקיבלנו 40 לא"י לטובת החברים, לא קיבלנו אף פרוטה. והנה שמענו שכמעט בכל הארצות נעשתה פעולה לטובת שובתי השביעית, וכן נתקבלו סכומים ניכרים... ולמה זה נותנים לחברים אלה לסבול בעד מסירות נפשם בעד קדשי ישראל²⁵?

אכן, האם זכו שומרי השביעית ליהנות מכל המגביות שנערכו בגולה ובארץ? התוצאה הייתה מאוד מאכזבת. ניקח לדוגמה סניף אחד של פא"י, ונראה את מצבו

23 חוזר לארגוני אגו"י מאת הוועד למען שובתי שביעית, תל-אביב, כ' אדר ב' תרח"צ (23.3.1938), אפא"י, ל"מ; חברי סניף פא"י בפ"ת למרכז פא"י, ניסן תרח"צ (4-5.1938), שם, 41/6.

24 מ' דודזון, 'אגודת ישראל מרעיבה את אנשי מחנה ישראל', דבר, י"ז אייר תרצ"ח (18.5.1938).

25 הסתדרות פא"י לרב דושינסקי, ד' אלול תרח"צ (31.8.1938), אפא"י, 58/2.

באמצע שנת השמיטה. בניסן תרצ"ח כתבו אנשי סניף פא"י בחדרה: 'בגלל שנת השמיטה כל חברי פא"י במושבתנו נתונים במצב כלכלי נורא. פשוט, עד כיכר לחם, ועבודות אחרות, חוץ מעבודה חקלאית, אצלנו אין בנמצא... החלטנו לפנות למרכז שתשולח לנו תמיכה מוועדת השמיטה באופן שנוכל להתקיים עד כלות השנה, מבלי לעבור על מצות התורה ולחלל בזה את השם'²⁶.

כמות הכספים שנמסרה על-ידי קרן הישוב לשומרי השביעית הייתה זעירה ביותר. בידינו דו"ח כספי של הנהלת קרן הישוב בירושלים לחודש ספטמבר 1938. לפי דו"ח זה, ההכנסות בחודש זה הסתכמו בכ-414 לא"י. מתוך זה קיבלו שומרי השמיטה 19 לא"י שהם 4.5 אחוז²⁷.

חודש לאחר פרסום הדו"ח הכספי של קרן הישוב, פרסמה הקרן חוזר להנהלות הארציות שלה, ובו קראה בין השאר, בהקשר לשמיטה, את הדברים הבאים: 'במיוחד החודשים הראשונים של שנת תרצ"ט דורשים מכל שומרי שביעית את הקרבנות הגדולים ביותר, משום שכל עבודות הקטיף של תפוחי זהב אסורות בתרצ"ט. דרוש אפוא במפגיע, שהנהלות הארציות לא תחלשנה בעבודתן, אלא להיפך: תגברנה עוד את פעולתן לטובת קרן השמיטה, למען יהיה בידה למלא בחודשים הבאים את המוטל עלינו לטובת שומרי שביעית'²⁸. יתכן כי הצד החזק של קרן הישוב היה הפרסום. כן יצאה קרן הישוב בפרסום לכל סניפיה בגולה בתחילת שנת השמיטה למען 'מפעל השמיטה' ולמען קיבוצי פא"י: 'מטרת המפעל לבוא לעזרת ה' בגיבורים, אלה מחברינו בפא"י ובקיבוצים שלנו חפץ חיים בגדרה, נוער אגודתי בכפר-סבא ובמחנה ישראל, שהחליטו מרצונם הטוב לשבות בשביעית מכל עבודה אסורה בהתאם להוראת גדולי התורה... מסירות נפשם של פועלינו המפגינים לעיני כל את קדושת הארץ ומקדשים שם שמים... דורשת מאתנו... לסייע בידם בשנה השביעית... הננו ממציאים לכם חוברת על ערך השביעית ובה תמצאו גם התקציב הדרוש לנו בשביל קרן השמיטה העולה לסך 14,000 לא"י. על הגולה לאסוף את הסכום בהקדם האפשרי, שיושקע במפעלים פוריים לטובת שובתי השביעית'²⁹. ברם, בפועל כפי שראינו שומרי השביעית זכו להיות מפורסמים מאוד על-ידי קרן הישוב, אבל רק עם פרסום קשה היה להם לחיות כשהם שומרי שביעית כהלכתה.

26 'זיגלבוים וי' שפירא (חדרה) להנהלת פא"י, ד' ניסן תרח"צ (5.4.1938), אפא"י, ל"מ.

27 דו"ח כספי לספטמבר 1938, בתוך: מכתבה של הנהלה הראשית של קרן הישוב בירושלים להנהלות הארציות של קרן הישוב בגולה, אין תאריך [אוקטובר או נובמבר 1938], אפא"י, ל"מ.

28 קרן הישוב להנהלות הארציות שלה בפזורה, אין תאריך [תשרי תרצ"ט, 10.1938], אפא"י, ל"מ.

29 הנהלה הראשית של קרן הישוב להנהלות הארציות והמורשים הארציים של הקרן, 'ז' חשון תרצ"ח (15.10.1937), אפא"י, 53/9.

על התוצאות החלשות של איסוף הכספים למען שובתי השביעית כתב יעקב לנדוי מראשי פא"י לשני ידידיו במזרח אירופה. לרב י"ד זקס מטלז כתב כי 'קרן הישוב לא הצליחה בחידוש עבודתה עד עכשיו... לטובת קרן השמיטה, כנראה מתחילות זה עכשיו כמה ארצות בפעולה, ומלבד סכום פשוט מהרב אליעזר סילבר לא נתקבלו כאן שום כספים. האכזבה התפשטה כבר על פני כל המערכת. כל העבודה שלנו נתונה בסכנה, ד' ירחם!'. לידידו ר' יוסף שוב מווילנה, יד ימינו של הרב גרודז'נסקי, שסייע בידו בעמידתו בראש המרכז של ועד הישיבות ומשנת תרצ"ג היה גם פעיל חשוב באגו"י, כתב לנדוי כי נדרש סיוע מסיבי של קרן היישוב, אבל סיוע זה בושש ולא בא. על חלקה של קרן היישוב של אגו"י במצבו של מחנה ישראל כתב: 'החלטת הדירקטוריון [של קרן היישוב] לחסל את ההתיישבות של מחנה ישראל אופייני הוא, ומראה שהם רק דירקטוריון לליקבידציה [לחיסול] ולא לפעולה'³⁰.

לסיכום: שנת השמיטה הראשונה של יישובי פא"י בא"י, שנת תרצ"ח, רחוקה מאוד מלהיות סיפור הצלחה של היהדות החרדית בא"י ושל יחסה למצות יישוב א"י. ההיפך הוא הנכון: 'קרן היישוב' של אגו"י לא יחסה חשיבות לשמירת נקודת ההתיישבות 'מחנה ישראל', והדבר בא לידי ביטוי במיוחד בשנת השמיטה, עת פשוט רעבו החברים שומרי השביעית ללחם. קרן היישוב של אגו"י העבירה אחוזים בודדים מכספיה לטובת שומרי השביעית, על אף שברובם המכריע של פרסומיה לחו"ל, כדי לאסוף כספים, הופיעו תמונות שונות של יהודים עובדי אדמת א"י. הכנסייה הגדולה של אגו"י והחלטותיה בתרצ"ז לא תרמו דבר לשומרי השביעית. תנועת פא"י הקטנה והעניה אף היא לא הצליחה לסייע לגייס כספים ותרומות, לא להתיישבות עצמה ולא לשומרי השביעית בערים ובמושבות, שאף שלא היו חקלאים אבל התפרנסו מעבודות הקשורות לחקלאות, ובשנת השביעית חסרו את המינימום הכספי כדי מחייתם.

אנשי ההלכה ורבנים חשובים מקרב הציבור החרדי לא קבעו עמדה ברורה ביחס לשמירת השמיטה בארץ. כך נהג הרב גרודז'נסקי וכך נהגו שני גדולים בא"י ששנור נפגש עמם (אחד מגדולי ירושלים ששמו לא הוזכר וכן האדמו"ר מהוסיאטין). הרב קלמן כהנא פעל ללא ליאות אצל הרב גרודז'נסקי ואצל החזון איש לסייע לשומרי השמיטה, אך בהצלחה מעטה. ערב השמיטה אסר החזון איש כל פעילות קרקעית באדמות 'מחנה ישראל', ואילו בשנת השמיטה עצמה התיר, באופן חד פעמי, לחרוש או לקלטר (שלא על מנת לזרוע כמובן) כדי למנוע השתלטות ערבית על הקרקעות. יחד עם זאת, עצתו להתפרנס מ'פושקאלך' ומצדקה לא סייעה לאנשי מחנה ישראל.

30 לנדוי לרב י"ד זקס, ז' סיון תרצ"ח (6.6.1938), אפא"י, ל"מ; הנ"ל ל' שוב, ט"ו סיון תרצ"ח (14.6.1938), שם, 58/1.

דומה, כי תגובתה של רעיית חיים שנור בחוזרו מהחזון איש, באומרה כי "אינה מעוניינת להתפרנס מפושקאלך", והחלטת משפחת שנור לעזוב את מחנה ישראל בעקבות זאת, מעידה יותר מכל על אוזלת ידה של היהדות החרדית בכללותה, להתמודד עם קשיי השמיטה הראשונה ביישובי פא"י-אגו".

אמנם דבר אחד טוב וחשוב יצא מקשיי יישום השמיטה הראשונה בהתיישובות החרדית: השמיטות הבאות, תש"ה (בשנה האחרונה לשואה ומיד לאחריה) תשי"ב (הראשונה לאחר קום המדינה) ותשי"ט, נראו כבר אחרת לגמרי, עם הרבה יותר עצמה והצלחה של המערכת הפוליטית האגודאית, של המערכת הטכנולוגית ליצירת פתרונות, ושל המערכת הרבנית-ההלכתית לאפשר קידום תוכניות ופתרונות לעזרת החקלאים שומרי השמיטה.

צעדים ראשונים של 'המעין'...